

Timpe-orgel Nieuwe Kerk te Groningen gerestaureerd

Nu zát Nicolaus Anthonie Lohman met zijn aanneemsom eens een keer onder die van zijn allergrootste concurrent, Johannes Wilhelmus Timpe (1770-1837), ging die prestigieuze opdracht – het maken van een drieklaviers zestienvoets orgel voor een grote kerk in hun beider woonplaats Groningen – tóch naar Timpe! Lohman was met f 11.250,- de laagste, Timpe met f 12.400,- de één na laagste. De andere inschrijvers – Hillebrand, Scheuer en Naber – zaten allemaal hoger met hun aanneemsom, respectievelijk f 13.960,-, f 14.500,- en f 15.535,-. Waaronder werd niet voor de firma Lohman en Zonen gekozen? Wel, de kerkvoogden vonden dat Lohman voor zo'n laag bedrag nóóit zo'n groot orgel kon afleveren! Bovendien was Timpe's borgstelling op het nakomen van de verplichtingen gegarandeerd, omdat deze "een welgesteld man is". De naam Timpe zal daarna bij de familie Lohman wellicht nooit meer over de labia zijn gekomen ...

TEKST: DIRK MOLENAAR
FOTO'S: STEF TUINSTR

ONTWERP EN BOUW

Het bestek van het orgel voor de Nieuwe of Noorderkerk werd gemaakt door Petrus van Oeckelen, samen met adviseur Jonkheer Mr. Samuel Wolter Trip. Het frontontwerp is eveneens van Van Oeckelen, waarbij duidelijk is te zien dat hij het Haarlemmer Müller-orgel als voorbeeld heeft genomen. Vergelijkt men Van Oeckelens ontwerp met wat het in de Groninger Nieuwe Kerk is geworden, dan blijkt echter dat zijn tekening op diverse plaatsen niet is nagevolgd, zoals bij de vormgeving van de tussenvelden. Ook de dispositie werd hier en daar anders dan die van het bestek. De Flageolet 1 vt (BW) was een geschenk van Timpe. Van Oeckelen had het dagelijks toezicht over de bouw.

Op 15 mei 1831 werd het instrument (RW 10, HW 13, BW 10, Ped. 9 stemmen) in gebruik genomen. Tijdens deze kerkdienst bespeelde adviseur Trip het nieuwe orgel.

Na Timpe's overlijden in 1837 kreeg Van Oeckelen het onderhoud van het instrument.

VERDERE LOTGEVALLEN

Het orgel had bij oplevering geen pedaal-koppel, wat nog barok aandoet. Dat veranderde echter al gauw: in 1840 voegde Van Oeckelen een koppeling pedaal-rugwerk, van C-g, toe. Er was namelijk niet genoeg ruimte om tot d¹ te gaan. Naast reparaties waren er in 1848 opnieuw wijzigingen: de Nachthoorn 2 vt (HW) werd teruggeschoven tot een Quintfluit 2 2/3 vt, de Oboe 8 vt (RW) werd doorslaand gemaakt en de Viola di Gamba 8 vt (BW) werd twee tonen opgeschoven.

In 1860 werd het kerkgebouw gerenoveerd

en dat had grote invloed op het orgel, akoestisch zowel visueel. De grafzerken werden geruimd en er kwamen een houten vloer en vaste kerkbanken. Tot dan toe was er behoudens de galerijen alleen gestoelte voor het burgerlijk bestuur. De intonatie van het orgel werd aan de nieuwe situatie aangepast. De lichtroodbruine kleur van de orgelkast werd aanzienlijk donkerder gemaakt. Het snijwerk bleef ongeveer zoals daarvoor, maar de kleur werd door vernis wat minder uitbundig gemaakt. De engelen en putti kregen dezelfde kleur als die van de orgelkast: mahonieachtig. In 1882 ging het onderhoud over van de firma Van Oeckelen naar ene H.G. Richter. Een boekcitaat over iets wat zich in deze jaren een tijdje bij het orgel voordeed, is even aardig te vermelden. Het heeft betrekking op de schilder en illustrator Cornelis Jetses (1873-1955), bekend van de schoolplaten bij het leesplankje Aap, Noot, Mies. Hij werd geboren in een arm gezin in de Eikelenboomgang en ging ter kerke in de Nieuwe Kerk. "Om thuis al iets te kunnen bijdragen heeft hij een tijdlang als orgeltrapper dienst gedaan bij een blinde organist die les gaf aan boerendochters die op de markt in de Stad kwamen." In 1892 polijfde Richter het front. Tevens moet de ornamentiek toen

De Nieuwe Kerk, voltooid in 1664.

opnieuw zijn aangepast, onder invloed van de confessionele stroming ten tijde van de Doleantie. Het lofwerk boven de frontpijpen en de 'levende' ornamentiek (engelen en putti) werden nu zwart geverfd. Richter was niet de juiste keus geweest en daarom kwam in het vervolg Jan Doornbos. In 1893 werd door hem de Vox Humana 8 vt (BW) veranderd in een doorslaande Klarinet 8 vt, waarmee een langgekoesterde wens van de organistenbroers Steenhuis werd ingelost. In 1913 werd op advies van H.P. Steenhuis, organist van de Martinikerk en orgeladviseur van de Hervormde Gemeente, door Doornbos bij veel registers een groot deel van het discantpijpwerk in wijdere mensuren vernieuwd met fabriekspijpwerk. De toonhoogte kwam een halve toon hoger te liggen, zodat alle beschadigde pijpranden konden worden 'bijgeknipt'. Ook de orgelkast bleek weer eens een vernisbeurt nodig te hebben, waarbij tevens de engelfiguren met hun instrumenten in een egale bronskleur blijvend moesten poseren. De vloeren en de gehele achterzijde werden omberbruin geschilderd. In 1925 ging het orgelonderhoud van Jan Doornbos over op zijn zoon Klaas. In 1931 werd de windvoorziening geëlektrificeerd. In 1932 werd

Links de door Petrus van Oeckelen (1792-1878) in 1828 gemaakte ontwerptekening, naar het front van het Müllerorgel te Haarlem. De labiumlijnen en de invullingen van het snijwerk bij de tussenvelden zijn bijna nergens bij de daadwerkelijke bouw overgenomen. Ook de figuren op het rugwerk zijn anders geworden; de bekroning van de bovenwerktores en die van het pedaal zijn op deze tekening nog niet aangegeven. De balustrade lijkt te laag. De onderkast van het pedaal is hoger gemaakt dan op de tekening is aangegeven. Aardig is het dat Van Oeckelen het orgel wat diepte geeft (zij het niet consequent). Daarom heeft hij het rugwerk iets uit het midden gezet.

op het bovenwerk de Carillon buiten werking gesteld en een Voix céleste 8 vt op een separaat pneumatisch laatje toegevoegd. In 1936 werden de Fagot 16 vt en Trompet 8 vt (HW), alsmede de Trompet 8 vt en Trompet 4 vt (Ped.) vernieuwd in fabriekspijpwerk. Van alle acht tongwerken

waren alleen de rugwerktrumpet en de pedaalbazuin min of meer oorspronkelijk gebleven, maar nu werden de bekens verkort om ze een enigszins Frans-romantisch karakter te geven. Van 1939-1942 was er opnieuw onderhoud; de acht spaanbalgen

werden vervangen door een magazijnbalg uit 1912 die bij de (later zo betreurde) ombouw van het Groninger Martiniker-orgel in 1939 overbodig geworden was. Sindsdien miste het pedaal van het Timpe-orgel zijn draagkracht, want het had vóór die tijd voeding van drie 'eigen' spaanbalgen met veel hogere winddruk dan die van de manualen. In het rugwerk werd de Fluit 2 vt opgeschoven tot een Quintfluit 1½ vt. Verdere plannen tot dispositiewijzigingen bleven achterwege. Het groot octaaf van de Quintadena 8 vt (HW) werd vernieuwd in zink; bij de sprekende frontpijpen en enkele andere registers werden zijbaarden aangebracht (mede vanwege de nu veel te lage pedaalwinddruk). De werkzaamheden van 1939-1942 werden – evenals bij de restauratie van het Martini-orgel – uitgevoerd onder toezicht van de Nederlandse Klokken en Orgelraad, waar mr. Arie Bouman met beide handen aan het roer stond. In het begin van de jaren vijftig ging de toestand van het orgel snel achteruit vanwege onvoldoende bescherming tijdens een acute kerkrestauratie. Daarna werd het orgel zo goed en zo kwaad bespeelbaar gehouden, totdat het moest zwijgen, acht jaren lang. Vanaf 1972 werd een integrale orgelrestauratie voorbereid nadat Cor Edskes, orgeladviseur van de Hervormde Gemeente Groningen, een restauratierapport had opgesteld als aanvulling op een uitgebreid historisch rapport van zijn hand uit 1960. De firma Jürgen Ahrend, die de restauratieopdracht zou krijgen, demonteerde het instrument in datzelfde jaar. Vanwege de op handen zijnde ingrijpende restauratie van het Martini-orgel, door Ahrend uit te voeren, ging de opdracht naar de firma Leeftang. Dit vanwege de voorwaarde dat een Nederlandse orgelmaker de restauratie van het Timpe-orgel moest uitvoeren.

DE RESTAURATIE VAN 1976-1980

Uitgangspunt van de restauratie was het orgel geheel terug te brengen naar de situatie van 1831. Uitzondering

vormde de magazijnbalg uit 1912 die sinds 1939 hier functioneerde. Maar er kwamen nu wel twee nieuwe balgen bij voor het pedaal, zodat dit werk weer een hogere winddruk kon krijgen dan de manueelwerken. De oorspronkelijke Fluit 2 vt (RW), in 1939-1942 opgeschoven tot Quint 1½ vt, werd vervangen door een Mixtuur 3-4 st. omdat het rugwerk geen vulstemmen had.

Al het pijpwerk dat in 1913 was ingebracht, werd nu vervangen door nieuw pijp materiaal (Stinkens), naar een maatvoering van Timpe (vanaf door Edskes opgestelde mensuurlijsten), maar in een uitvoering die deels van Timpe afweek. Het betrof bij deze vervanging steeds het pijpwerk vanaf c¹. De toonhoogte werd hersteld door alle oude metalen pijpwerk te verlengen. Enkele verschuivingen van latere datum werden niet hersteld. Het manueelpijpwerk werd geïntoneerd op een lagere druk dan de oorspronkelijke, het pedaal juist op een hogere en dit alles met sterk (ver)nauw(d)e kernspletten. Mede hierdoor her kreeg het totaal niet die draagkracht en zangerigheid die men bij een orgel als dit zou verwachten en die het instrument stellig ook heeft gehad. (De adviseur bij de orgelrestauratie van 2008-2009, Stef Tuinstra, zegt in een kleine begeleidende brochure in niet mis te verstane bewoordingen over de orgelres-

tauratie van 1976-1980: “Gaandeweg bleek helaas dat deze restauratie geen succes zou worden. Een algeheel gebrek aan goede planning, communicatie, aansturing en controle, technisch en artistiek onvermogen van de orgelmaker en deels de onwil om het werk van Timpe te respecteren heeft het werk bepaald geen goed gedaan. Een voorstel om de speelmechaniek van Timpe voor een belangrijk deel te vernieuwen werd door de toenmalige RDMZ geweigerd. Als compromis werd de originele toetsdiepgang verkleind.”) Sindsdien was de speelaard taai, de koppels werkten nauwelijks, waren er voortdurend hangers en traden ontstemmingen op omdat de ventielen niet ver genoeg open gingen.

In 1979 ontstond er een patstelling

De C-kant van het hoofdwerk, met rechts de door de firma Marcussen gereconstrueerde Fagot 16 vt en Trompet 8 vt. Links de speeltractuur naar het bovenwerk.

Het wellenraam van het bovenwerk. De speelmechaniek van het hoofd- en bovenwerk gaat niet via traditionele staande wellenborden maar – uitzonderlijk – via grote wellenramen. Hierbij gaat in het midden ervan de tractuur naar de C- en Ciskant via twee rijen winkelhaken die kruislings onder elkaar zijn geplaatst. Links en gedeeltelijk rechts, het onderwerk van twee van de vier gebruinte putti die op de scheidingsslijn tussen hoofd- en bovenwerkfront staan.

waardoor de restauratiewerkzaamheden stil kwamen te liggen. De Fagot 16 vt en Trompet 8 vt (HW), alsmede de Trompet 8 vt en Trompet 4 vt (Ped) waren nog niet gereconstrueerd. Er ontstond geldgebrek. Na veel geharrewar werd in 1980 het orgel, niet goed ingeregeld en niet afgestemd, zonder eindkeuring ingespeeld. De teleurstelling was groot en vervolgens is Timpe door menigeen – tot op vandaag – weggezet als een derderangs orgelmaker. Van een kleuronderzoek werd destijds afgezien omdat van meet af aan vast stond dat de bestaande kleurlagen zouden worden gehandhaafd. Omdat de orgelkast (opnieuw) donkerder was geveerd, was de tegenstelling tussen het visuele en het auditieve beeld compleet: de kleuren streng en somber en de klank zacht, ietwat lichtvoetig. Als klinkende troost kwamen in 1989 de sinds 1980 ontbrekende vier tongwerken, gemaakt door de firma Marcussen. In de jaren negentig werden enkele storende zaken aangepakt. De klank werd iets verbeterd na herstel van de originele winddrukverhoudingen en er werden proefverlengingen bij enkele oorspronkelijke tongwerken aangebracht, waardoor ze tevens weer goed stemming hielden.

OPNIEUW EEN RESTAURATIE

De recente deelrestauratie, die werd opgestart na vijftien jaar discussiëren, stond aanvankelijk in het teken van groot onderhoud. Bij de Rijksdienst en de gemeentelijke overheid werd erkend dat de restauratie van 1980 geen goede was geweest en dat daarom – bij wijze van uitzondering – subsidie verstrekt kon worden. Door Tuinstra – sinds 1992 een van de beide organisten van het Timpe-orgel – werd een restauratierapport opgesteld. Bij de toekenning van de subsidie werd gesteld dat de werkzaamheden, uit te voeren door Mense Ruiters Orgelmakers bv, alleen betrekking konden hebben op de technische delen en niet op intonatie. Het orgel heeft bijna twee jaar letterlijk in de steigers gestaan en is nage-

noeg geheel gedemonteerd geweest. En, eveneens letterlijk, klinkt het orgel thans iets hoger, want de verzakking met 5 cm in het midden van de galerij is ongedaan gemaakt. Vanwege het gebruik van minder goed leer en minder hechte lijm bij de vorige restauratie moest nu vrijwel alle belering worden vernieuwd. De orgelkast en de inwendige constructies zijn, waar nodig, versterkt. Alle laden werden uitgenomen om ondermeer alle stiften te kunnen vernieuwen – die van Leeftang waren te kort – en tevens om, zoals het oorspronkelijk was, leer op de ondersponsels aan te brengen. Ook het leer op de ventielen werd vervangen,

nu in een dubbele laag. De nieuwe pulpstenen werden groter gemaakt om passend te zijn bij de terugkeer naar de oorspronkelijke gang van de speelmechaniek. Deze kreeg nu tevens een extra bijstelbaarheid. De aangrijpingspunten van de mechaniek bij de klavieren werden weer als weleer, de pedaalkoppels (C-d¹) van Leeftang zijn daarbij iets aangepast. De registermechaniek kreeg nieuwe assen en stiften. De voorheen totaal ontregelde speelmechaniek werd van nieuw mesing draadwerk voorzien en geheel opnieuw ingeregeld. De vloer onder de klaviatuur is iets lager gemaakt, zodat voor de tegenwoordig langere mens de zit aangenamer is geworden;

Groningen, Nieuwe Kerk
 Bouwer: J.W. Timpe, Groningen, 1831
 Deelrestauratie: Mense Ruiters Orgelmakers bv, Zuidwolde, 2009
 Adviseur: Stef Tuinstra, Bedum

Dispositie, in volgorde op de laden

Manuaal (C-f³)

Praestant	16 vt	Timpe/Leeftang 1978
Bourdon	16 vt	T/L
Baarpyp	8 vt	T/L
Octaaf	8 vt	T/L
Holpyp	8 vt	T/L
Quintadena	8 vt	T/L
Octaaf	4 vt	T/L
Speelfluit	4 vt	T
Nachthoorn	2 vt	T/L
Octaaf	2 vt	T/L
Mixtuur b/d	4-6 st	T
Fagot	16 vt	Marcussen 1989
Trompet	8 vt	Marcussen 1989

Rugwerk (C-f³)

Praestant	8 vt	Timpe/Leeftang
Bourdon	16 vt	T/L
Roerfluit	8 vt	T/L
Holpyp	8 vt	T/L
Octaaf	4 vt	T
Fluit	4 vt	T/L
Mixtuur	3-4 st	L
Octaaf	2 vt	T
Trompet	8 vt	T/L
Oboe	8 vt	T/L

Bovenwerk (C-f³)

Praestant	8 vt	Timpe/Leeftang
Holfluit	8 vt	T/L
Viola di Gamba	8 vt	T/L
Carillon	3 st	vanaf g T
Fluit-Travers	8 vt	T
Octaaf	4 vt	T
Woudfluit	2 vt	T
Flageolet	1 vt	T
Fluit	4 vt	T
Vox-Humana	8 vt	T/L

Pedaal (C-d¹)

Laden liggen dwars achter de pedaaltorens

Subbas	16 vt	Timpe
Praestant	16 vt	T
Octaaf	8 vt	T
Holpyp	8 vt	T
Nachthoorn	4 vt	T
Octaaf	4 vt	T
Bazuin	16 vt	T
Trompet	8 vt	Marcussen 1989
Trompet	4 vt	Marcussen 1989

Nevenregisters:

Tremulant (BW)	L
Tremuant (RW)	T/L
Koppeling Hoofdwerk-Bovenwerk	Timpe
Koppeling Rugpositief-Hoofdwerk	Timpe
Pedaalkoppeling-Hoofdwerk	L
Pedaalkoppeling-Rugpositief	L
Windlosser	

Windvoorziening: een grote magazijnbalg (1912) en twee kleinere voor pedaal (1978).

Winddruk: manualen 78.5 mm, pedaal 99.4 mm.

Toonhoogte: ca 438 Hz.

Stemming: vrijwel gelijkzwevend naar Stef Tuinstra

de klavierpositie was al extreem laag. De grootste frontpijpen werden van nieuwe binnenvoeten voorzien, om verder doorzakken te voorkomen. Alle frontpijpen werden gepoetst en daarna gevernist om beter bestand te zijn tegen vleermuisuitwerpselen. Kapot en/of sterk gekrompen snijwerk werd aangevuld door houtsnijder Tico Top uit Kruisweg. Na een uitvoerig kleuronderzoek werd de vurige wens van het kerkbestuur om terug te keren naar de kleurstelling van 1831 helaas niet gehonoreerd. Het Rijk en de Gemeente Groningen verstrekten alleen subsidie voor het behoud en verbetering van de bestaande kleurstelling. Daarom zijn nu de meest in het oog lopende beschadigingen bijgewerkt en is alles opnieuw door restauratieschilder Helmer Hut uit Beerta gevernist, waardoor het geheel opnieuw iets donkerder (bij bepaalde lichtval vrijwel zwart) is geworden.

Al het binnenpijppwerk is, waar dat nodig was, hersteld en iets verbeterd binnen het gestelde doel (namelijk een technisch correcte aanspraak). Het grotere pijpwerk van het bovenwerk heeft, waar nodig, hangers gekregen. De frontpijpen moesten na het technisch herstel opnieuw worden geïntoneerd. Daarbij zijn de oorspronkelijke kernspleetverhoudingen alvast hersteld. De in de bas te luid geïntoneerde tongwerken van Marcussen (m.u.v. de Fagot 16 voet) werden iets zachter gemaakt. De proefverlengingen van de oude tongwerken moesten node worden gehandhaafd, alsmede het overwegend veel te kleine kernspleetbeeld bij vrijwel al het binnenpijppwerk en de deels te lage opsmeden.

Voor de organisten die het orgel moeten bespelen, heeft het instrument echter een ware metamorfose ondergaan; het toucher is bijna eens zo licht en de koppelingen functioneren nu probleemloos. En de klank heeft meer draagkracht gekregen, wat beter bij het rijzige front past dan voorheen. Eindelijk is het mogelijk geworden om, naast de intensieve kerkmuzikale praktijk met o.a. zeer

goed bezochte cantatendiensten, méér met dit instrument te doen, zoals het maken van cd's en het organiseren van concerten.

INGEBRUIKNEMING

Aan de voorpubliciteit ter aankondiging van de heringebruikneming van het orgel kon men reeds zien dat de Protestantse Gemeente Groningen veel waarde hecht aan een nieuwe beeldvorming ten aanzien van Timpe's opus magnum. De officiële overdracht in een met bloemstukken versierde kerk was op 6 november j.l., met aansluitend een klein concert van Jelte Hulzebos, alsmede 's avonds een feestelijk concert gegeven door de beide titularissen, Hulzebos en Stef Tuinstra. De zondag daarna was er een feestelijke ochtenddienst, in de middag een concert met o.a. strijkers en solozang en later een vesper. Een week later was er een Open dag, met een kort afsluitend concert. De kerkelijke gemeente van de Nieuwe Kerk kon eindelijk weer eens goed uitpakken met haar Timpe! Met name het concert van Hulzebos en Tuinstra op de avond van ingebruikneming was voor velen een hoogtepunt in hun orgelbeleving. Beide organisten hadden een fraai programma samengesteld met werken van C.P.E. Bach, J.L. Krebs, L. Vierne, J. Rheinberger, W.A. Mozart en J.C.H. Rinck. En Tuinstra liet een sublieme improvisatie horen. Beide rasmusici toonden aan dat door Mense Ruiters Orgelmakers' verrichtingen het orgel flink heeft gewonnen aan draagkracht en poëzie, terwijl een 'officiële' klankrestauratie hier nog niet eens aan de orde was! Ofschoon ik persoonlijk gereserveerd sta ten opzichte van uitbundige verlichting van een orgelfront, was ik op deze avond verrukt

van de nieuwe belichting van Timpe's trots, waarbij de reflectie van de naar voren gebogen rondingen van de vergulde labia voor een welhaast sprookjesachtig effect zorgde. Sprookjes zijn niet waar gebeurd, maar dit slanke zestiensvoets Doornroosje is écht klaarwakker geworden en kan weer overtuigend spreken. Laten we hopen dat ze in de toekomst een tweede kus krijgt, voor de terugkeer van haar volledige stem!

BRONNEN EN LITERATUUR.

Willem Jan Cevaal, *Johannes Wilhelmus Timpe, Orgelmaker te Groningen*, Utrecht 1997.

Jan A. Niemeijer, *Cornelis Jetses, schilder en illustrator*, Groningen 1978.

Stef Tuinstra, *Het monumentale Timpe orgel van de Nieuwe Kerk hersteld*. Groningen 2009.

Evert Westra, *Het Timpe-orgel in de Nieuwe- of Noorderkerk te Groningen*. Publicatie Stichting Groningen Orgelland, 1986.

Met dank aan Stef Tuinstra, Jan Veldkamp en Reint Wobbes.

